

KÖVES ANDRÁS

A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig

**A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I.
Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban**

A cikk első része áttekinti, miként változott Magyarország külkereskedelmi orientációja a 20. század történelmi sorsfordulóit – a két világháborút – követően. Az 1945 utáni egyoldalú szovjet (illetve KGST-) orientáció ellehetetlenülése, a szovjet összeomlás nyomán a rendszerváltó térség egészére kiterjedő gazdasági visszaesés, illetve az azt követő helyreállítás során a kilencvenes években harmadszor is sor került a magyar külkereskedelem gyökeres irányváltására. Az Európai Unió mai 15 tagja már a kilencvenes évek elején túlsúlyra került – jóllehet az EU keleti bővüléséről akkor még nem is tárgyaltak, s a teljes jogú tagságról a döntés jó évtizeddel később, 2002 végén született meg. A második rész a reorientációt követően kialakult struktúra néhány fontosabb jellemzőjét taglalja. Magyarország – és más egykori szocialista országok – külkereskedelmének új, erős vonzásközpontja Németország lett. A kelet-közép- és délkelet-európai országokkal való kereskedelem – akárcsak a megelőző időszakokban – háttérben maradt. A magyar külkereskedelem struktúrájában újabb jelentős változások az EU-csatlakozás után sem valószínűsíthetők. Az EU nemzetközi helyzetének és belső fejlődésének bizonytalanságai azonban tágabb értelemben vett orientációs problémák forrásai lehetnek.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: F15, P2.

Az egyes országok külkereskedelmének földrajzi struktúrája (akárcsak az árustruktúra) folyamatosan változik. Mi sem természetesebb ennél, hiszen a legtöbb olyan belső és külső tényező, amely az import és az export összetételét meghatározza, állandó mozgásban van. Normális, „békebeli” viszonyok közepette érett, diverzifikált struktúrájú gazdaságban azonban ezek a változások inkább csak az egyes áruk, árucsoportok szintjén válhatnak ki jelentősebb elmozdulást az egyik évről a másikra, az export és az import egészét tekintve azonban a változások fokozatosak, többnyire viszonylag lassúak, és trendjeik csak hosszabb távon módosulnak.

Történelmi kataklizmák, háborúk, világpolitikai átrendeződések, súlyos nemzetközi vagy regionális válságok azonban olykor drámai, törésszerű változásokat hoznak az országok külkereskedelmi struktúrájában, részeként, illetve következményeként annak, hogy a (társadalmi, politikai és) gazdasági fejlődés feltételei gyökeresen átalakultak.

Ilyen gyors változás, külgazdaságiorientáció-váltás ment végbe Magyarországon és

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány az Oktatási Minisztérium pályázatára készült. A szerző köszönettel tartozik Lovas Edének, aki statisztikusként működött közre a tanulmány elkészítésében. Ugyancsak köszönet illeti Oblath Gábort és Szamuely Lászlót az írás korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért.

sok más országban az első és a második világháború után, majd pedig a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, a rendszerváltást követően is.

A második világháború után kialakult földrajzi struktúra a magyar külkereskedelemben, amelynek alapvető eleme a Szovjetunió-központúság, gazdaságtörténeti előzmény nélkül jött létre, azon egyedüli okból, hogy a jaltai rendezés értelmében Magyarország a Szovjetunió szövetségi rendszerébe, érdekszférájába került: korábban a Szovjetunióknak, még előbb Oroszországnak legfeljebb marginális szerepe volt a magyar külkereskedelemben.

Az első világháború előtt a magyar külkereskedelem túlnyomó része Ausztriával bonyolódott le: 1912-ben az export csaknem 74, az import 72 százaléka. Ezt az orientációt támasztotta alá a „birodalmi integráció”, a Monarchián belüli hatalmas piac, a valuta- és vámközösség.¹ Németország részesedése a magyar külkereskedelemben 7–10 százalék között mozgott, s az exportban még Nagy-Britanniáé meghaladta a 3 százalékos arányt. A negyedik legfontosabb exportpartner a Monarchia által néhány évvel korábban anektált Bosznia-Hercegovina volt. Az exportban még a nagyobb európai országok és Románia, az importban rajtuk kívül az Egyesült Államok, valamint „Brit India és Straits Settlements”² érdemel említést. Oroszország kereskedelmi részaránya az egy százalékot sem érte el.

Negyedszázaddal később, 1938-ban – mint az *1. táblázat* mutatja – Magyarország legfontosabb partnere a náci Németország volt, ahonnan a teljes magyar import 30 százaléka származott, s ahová az export 27 százaléka ment. Németország és két szövetségese (az abban az évben hozzá csatolt Ausztria, valamint Olaszország) együttesen az importban 47 százalékkal részesedett, az exportnak pedig az abszolút többsége, 53 százaléka rájuk jutott. A Szovjetunióval Magyarország gyakorlatilag nem kereskedett: kimutatott forgalmi részaránya egytized százalék körüli volt. A második világháború idején a Németországnak való alávetettség és kiszolgáltatottság teljessé vált.

1949-re – ez a háború utáni első év, amelyről kereskedelmi statisztikai adatok rendelkezésünkre állnak – a helyzet gyökeresen megváltozott. Mind az exportban (25 százalékos részesedéssel), mind az importban (21 százalék) a Szovjetunió került az első helyre, importoldalán az Egyesült Királyság (13 százalék) és Csehszlovákia (10 százalék) követte, exportoldalán ugyanez a két ország (csak fordított sorrendben: Csehszlovákia 10 százalék és az Egyesült Királyság 8 százalék). Németország, Ausztria és Olaszország együttes részesedése az importban mintegy 14-15 százalékra, az exportban körülbelül 16 százalékra esett vissza. Az átalakult földrajzi struktúra a háborúban vesztes fasiszta tömb gazdaságainak szétzilálódását és a velük való kereskedés nehézségeit, a magyar jótételi szállításoknak a külkereskedelmi struktúrát is befolyásoló következményeit és (ezzel összefonódva) az ország – akkor már formát öltött – hosszú távra megváltozott nemzetközi orientációját egyaránt tükrözi.

A Szovjetunió a következő 40 évben az ország vetélytárs nélküli legnagyobb kereske-

¹ Európa politikai földrajza ma alapvetően különbözik a két világháború előttitől. Az akkori nagyhatalom, az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborút követően széthullott. Az osztrák birodalom és a történelmi Magyarország területének és lakosságának nagyobbik részét elvesztette. A levált területek új önálló államokká szerveződtek, vagy régebbiek részévé váltak. Ezért az Ausztria és Magyarország közötti kereskedelem részben más-más térségek közötti forgalmat jelentett a saint-germain-i, illetve a trianoni békeszerződés előtt és után. Ezt semmilyen összehasonlítás során sem mellőzhetjük, jóllehet magának a külkereskedelmi orientációnak a megítélése ettől nem változik. Továbbá, a valuta- és vámközösség miatt az első világháború előtti magyar–osztrák kereskedelem olyasféle „belső kereskedelem” volt, mint manapság az Európai Unió tagországainak egymás közötti kereskedelme. Hozzá tartozik a számok értelmezéséhez, hogy a származási és rendeltetési országok szerinti statisztika – mint korabeli forrásunk rámutat – „a valóságnak nem felel meg teljesen, mert vámkülföldi behozatalunk és kivitelünk nem csekély részét Ausztria kereskedelme közvetíti, s a vámkülfölddel való áruforgalmunk e része a statisztikai közleményekben ausztriai kivitelünk és behozatalunk rovatán szerepel” (*Révai* [1915] 215. o.)

² Az utóbbi a Malakka-szoros menti brit gyarmati települések egykori elnevezése.

1. táblázat

A magyar külkereskedelem földrajzi megoszlása
(a legfontosabb partnerországok 1938-ban és 1949-ben, az összes forgalom százalékában)

Ország	Export		Import	
	1938	1949	1938	1949
Németország	27,4	–	30,1	–
NSZK	–	7,3	–	5,6
NDK	–	1,9	–	0,8
Ausztria	18,3	7,0	11,5	6,8
Olaszország	8,5	2,4	6,3	2,4
Egyesült Királyság	8,1	8,1	6,3	13,2
Csehszlovákia	4,1	10,1	6,6	10,3
Románia	4,0	5,6	9,8	4,7
Lengyelország	1,0	4,1	1,4	5,3
Jugoszlávia	3,0	2,8	4,5	2,3
Szovjetunió	0,1	24,9	0,1	21,4

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1938, 1949–1958.

delmi partnere maradt, a hazai ipar és mezőgazdaság legfontosabb nyersanyag-beszerzési forrása és termékeinek első számú értékesítési piaca. Az egykori háborús szövetségekkel, amelyek a vasfüggöny túloldalára kerültek, a „normális” kereskedelem csak jóval később állt helyre. Kivétel volt Németország keleti része, az 1949-ben megalakult NDK, amellyel ugyan az induló évben – mint az 1. táblázat mutatja – meglepően lazák voltak a kereskedelmi kapcsolatok, de rövidesen a legfontosabb partnerek egyike lett.

A rendszerváltás előzményei a külkereskedelmi struktúra szempontjából

Az egyoldalú szovjet orientációnak a gazdasági fejlődést fékező, korlátozó hatásai már viszonylag korán nyilvánvalóvá váltak. A Nyugat-Európa felé nyitás kezdetei az 1968-as reform körüli időkre nyúlnak vissza. A külgazdasági váltásra való törekvés része és következménye volt a hagyományos szovjet típusú gazdasági rendszer megreformálását célzó politikának. A szovjet ellenérdekeltség és ellenállás következtében, valamint, ami nem kevésbé fontos, gazdasági-pénzügyi korlátok folytán a Nyugat felé nyitás mindennél, Magyarországon is, lassú volt és zökkenővel teli.

A legnyilvánvalóbb (bár annak idején a legkevésbé sem nyilvános) korlát az ország olykor fizetéképtelenséggel fenyegető külső (a Nyugat felé konvertibilis valutában fennálló) eladósodása volt, amit belső erőből és/vagy szovjet segítséggel a nyolcvanas évek elején már nem lehetett kezelni. Ez a felismerés bátorította fel az akkori magyar vezetést több mint egy évtizedes bizonytalankodást követően a Világbankba és a Nemzetközi Valutaalapba való belépésre. A Nyugattal való pénzügyi szálak szorosra fonódása megszüntette (vagy legalábbis jelentősen oldotta) a Szovjetuniótól való egyoldalú függőséget.

Felzárkózó országokban a külföldi források bevonása a gazdaság fejlesztésébe normális gyakorlat, sőt elengedhetetlen feltétele a felzárkózásnak. 1973 – az első olajárrobbanás – után erre rövid ideig Magyarországnak is kedvező feltételek mellett nyílt módja. A felvételük idején még olcsó hitelek azonban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján váratlanul megdrágultak.

Jóllehet egyáltalán nem csak szocialista országok adósodtak el abban az időben, Magyar-

ország Nyugattal szembeni eladósodásának – a kedvezőtlen nemzetközi pénzügyi környezet mellett – a hagyományos KGST-beli munkamegosztásból adódó strukturális okai voltak. Ezekkel magyarázható az is, hogy az adósságproblémára, amikor az váratlanul külső fejlemények folytán kiéleződött, csaknem lehetetlen volt megfelelő megoldást találni.

A KGST – autarkia és „radiális” együttműködés

Amikor a nemzetközi gazdaságot az olajárak robbanása, majd az azt követő stagfláció megrengette, Magyarországot és a többi kisebb KGST-országot a nagy külső sokk a Szovjetunió felől érte. A Szovjetunióval folytatott kereskedelemben már a hetvenes évek során olyan változások mentek végbe, amelyek a magyar gazdaságot ugyan a Nyugat felé terelték, de akadályozták is a világgazdaság felé történő nyitást. A kettősséget a magyar-szovjet forgalom sajátos árustruktúrája magyarázta (amely főbb vonásaiban megegyezett a legtöbb kisebb európai KGST-tagország és a Szovjetunió közötti kereskedelem szerkezetével). Magyarország a Szovjetunióból származó nyersanyagokért és energiahordozókért (a világpiacon is eladható, azaz KGST-beli terminológiával: „kemény” árukért) iparcikkkel és – részben – élelmiszerekkel fizetett, amelyek túlnyomó része a világpiacon nem, vagy csak sokkal rosszabb feltételekkel volt (lett volna) értékesíthető, azaz „puha” volt.

A KGST-beli együttműködés alapelve hosszú időn át az autarkia volt, jóllehet maga a fogalom is a tabuk közé tartozott. Katonai-politikai okokra hivatkozva – amelyek jórészt valóságok voltak, nem kis mértékben éppen a szovjet politika következtében – arra törekedtek, hogy a tömbön belül jelentkező szükségletek lehető legnagyobb részét belső termelésből fedezzék.

Az önellátás természetesen mindig csak álom volt: a KGST beruházási, korszerűsítési, műszaki fejlesztési, minőségi termelési igényei kielégítésében, olykor az élelmiszer-szükségletekben is mindig kényszerűen a Nyugatra volt utalva. Ez a ráutaltság – hol előbb, hol később – valamennyi tagországban fokozódott. Az autark politika a KGST-országok gazdaságának kezdeti gyors fejlődése után a növekedés lassulásához, a térséget a Nyugattól elválasztó műszaki fejlettségi, életszínvonalbeli rés kitágulásához, végső soron a rendszer széteséséhez vezetett.

A KGST-beli együttműködés másik alapvető vonása a belső kapcsolatok sugaras jellege volt. Valamennyi kis európai tagországnak valójában intenzív kapcsolata csak a Szovjetunióval alakult ki, egymás közötti kapcsolataik jóval lazábbak voltak, egymással való összeforgalmuk is többnyire jelentősen elmaradt a Szovjetunióval folytatott kereskedelmük értékétől. Az utóbbi mindenkori értékét 100-nak véve, a kisebb KGST-országok aránya a magyar importban 1970-ben 80-at, 1988-ban 75-öt tett ki; az exportban az olló szélesebb volt és tendenciájában egyre inkább kinyílt: 1970-ben az arány 78, 1988-ban 62 volt. Magyarország második legnagyobb kereskedelmi partnerét – az NDK-t – nem számítva, a kis KGST-országokkal való forgalom 1970–1988 között nem érte el a Szovjetunióval lebonyolított forgalom felét (2. táblázat).

A sugaras kapcsolatok kialakításában és megerősödésében egyidejűleg több tényező is fontos szerepet játszott.³ Egyfelől, a hidegháború kezdetén, a kiterjedt nyugati embargó miatt a Szovjetunió meg volt fosztva a Nyugatról származó fejlett technika importjának lehetőségétől. Gépeket és berendezéseket – legálisan legalábbis – elsősorban az 1949-ben létrejött KGST országából tudott beszerezni. Ezért ezekben a KGST-országokban a szovjet gépvásárlások dinamikus fejlődésnek indultak. Ennek egyetlen lehetséges ellentételeként ugyancsak gyorsan bővültek a szovjet nyersanyagszállítások is.

³ Az itt következő gondolatmenet az MTA KICS korabeli tanulmányán alapul (*Nyugati...* [1977]).

2. táblázat

Magyarország külkereskedelme a kisebb KGST-országokkal
(a Szovjetunióval való kereskedelem = 100)

Megnevezés	Import			Export		
	1970	1980	1988	1970	1980	1988
Kis KGST-országok összesen	79,4	69,6	75,2	78,3	72,2	61,9
Kis KGST-országok NDK nélkül	48,6	44,5	49,5	49,7	49,0	42,7

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1970, 1980, 1988.

Másfelől, a nehézipar „elsődleges” fejlesztését meghirdető szovjet típusú iparosítás Kelet-Közép-Európában is felettébb sok nyersanyagot igényelt; a belföldön kiaknázható nyersanyagkincs viszont csekély volt és rossz minőségű (azaz drágán kitermelhető); az ötvenes években a nyugati beszerzési források el voltak előlük zárva, így gazdaságaik erősen függővé váltak a szovjet nyersanyagszállításoktól.

A kapcsolatok sugaras jellege és az effajta iparosítás magyarázza, hogy a kisebb KGST-országok teljes exportjában (a magyar exportban is) a géphányad igen magas lett. Jóval magasabb, mint ahogy ezt ezeknek az országoknak a tényleges gazdasági fejlettsége indokolta volna. Létrejött az, amit Jánossy Ferenc híres írásában (*Jánossy [1969]*) kvázifejlettségnek nevezett (s amely jelenség évtizedekkel később, az ezredfordulón, más történelmi körülmények közepette és a kereskedelem politikai és földrajzi reorientációja után akár meg is ismétlődhet).

A magyar gazdaság – elsősorban a feldolgozóipar – fejlesztése is ebben a struktúrában, tehát szovjet nyersanyagbázison és a szovjet vásárlási igények kielégítése jegyében ment végbe. Ezek az igények nagy tömegben jelentkeztek, óriási méretgazdaságossági előnyökhöz juttatták a KGST-gazdaságokat, de a világgpiacnál jóval szerényebb minőségi, korszerűségi követelményeket támasztottak a szállítókkal szemben.

Az ipar egyoldalú fejlesztésének súlyosan káros következménye (összefoglalóan: a világtól való fokozódó lemaradás) viszonylag hamar világossá vált. Úgy tűnt azonban, hogy az óriási, sokáig telíthetetlennek látszó értékesítési piac megléte, a növekvő iparcikkszállításoknak nyersanyagszállításokkal való megbízható és olcsó ellentételezése folytán ezt a struktúrát mégis megéri fenntartani, miközben a nemzetközi politikai keretfeltételek amúgy is illuzórikussá tennék alternatív fejlesztési stratégia kialakítását. Később már nem kellett különösebben bizonygatni, hogy a KGST-piacon való értékesítési biztonság csupán az egyik következménye volt egy összetett folyamatnak, amely a másik oldalon – a KGST-n kívüli piacokon – nagyfokú értékesítési bizonytalanságban nyilvánult meg.⁴ Az (elképzeltnél kisebb) ellátási biztonság ára pedig rövidesen számottevően megemelkedett.

Statikus előnyök – dinamikus hátrányok

A világgpiaci olajárrobbanást követően az energia a KGST-n belüli kereskedelemben is megdrágult, a szovjet szállítások mennyisége pedig nem növekedett abban a mértékben, ahogy arra a KGST-beli partnerországok gazdaságfejlesztési terveik kialakításakor számítottak. A KGST-viszonylat növekedés-fenntartó szerepe csökkent.

Az import feltételeinek romlása és mennyiségi korlátainak egyre drasztikusabb jelent-

⁴ Erről és a továbbiakról a korabeli megfontolásokat tartalmazza Köves [1984].

kezése logikusan a Nyugattal való kereskedelem felértékelődését jelentette, azaz a reorientáció felé terelte a hazai gazdaságpolitikai gondolkozást és kereskedelmi gyakorlatot. De a gazdaságpolitikát dezorientálta és tehetetlenségre kárhóztatta, hogy a cserearányromlás ellenére mindvégig megmaradtak a Szovjetunióval való forgalomban a statikus kereskedelmi (ár-) előnyök a nyugati viszonylatú kereskedelemmel szemben.

A KGST-n belül az energiaárak gyors emelkedéséhez az importőrök nagy nehézségek árán tudtak csak alkalmazkodni, elsősorban a Szovjetunióba irányuló exportjuk mennyiségi növelése révén. Ez pedig nagy volumenben igényelt nyugati inputokat, elvonta a nyugati exportra szánt „árualapok” egy részét, s ezzel hozzájárult a nyugati viszonylatú (konvertibilis devizában fennálló) egyensúlyhiány fokozódásához. Korabeli elemzők (Marrese–Vanous [1983]) úgy látták, hogy ez a helyzet elkerülhetetlenül a Szovjetuniótól való fokozott függésbe sodorja a kisebb KGST-országokat, s a további befelé fordulás felé hajtja a KGST-t. Tévedtek. A befelé fordulásnak akkor már nem voltak meg a feltételei. A Szovjetunióval való kereskedés csökkenő statikus előnyeivel fokozódó dinamikus hátrányok párosultak, s minél inkább igyekezett a hazai gazdaságpolitika és a szovjet piacra orientált nagyszámú vállalat vezetése a statikus előnyök érdekében fenntartani vagy erősíteni a kialakult struktúrát, annál szorítóbbak lettek a gondok, súlyosabbak a dinamikus hátrányok. A szovjet gazdaság válsága már nyilvánvalóvá vált, a szovjet szállító- és fizetőképesség hanyatlott.

Rendszerváltás és reorientáció

Összefoglalva az eddigieket, a rendszerváltással együtt járó reorientációnak jelentős előzményei voltak már az előző évtizedekben. Fokozatosan megszűntek azok a feltételek, amelyek – ha hatékonyra nem is, de – működőképessé tették a KGST-szintű importhelyettesítés stratégiáját (szovjet szempontból a nyersanyagbőség, a kisebb országokból a szovjet piac kínálta ellátási és értékesítési biztonság). Ugyanakkor a világ szembenálló tömbjei között enyhültek azok a politikai-katonai feszültségek, amelyeknek a megléte ideológiai alapul szolgált a táborszintű importhelyettesítés politikájához. Végül 1989 és 1991 között a katonai-politikai szembenállás megszűnt, a Kelet-Közép-Európából való szovjet kivonulás, végül magának a Szovjetunióknak a felbomlása lehetetlenné tette a korábbi gazdasági-kereskedelmi orientáció fenntartását, elkerülhetlenné a reorientációt az egykori KGST-országokban. Az autarkia helyébe a nemzetközi kereskedelem liberalizálása, a világgazdasági nyitás lépett. Ez utóbbi közvetlenül és mindenekelőtt az Európai Közösséghez való integrálódás szándékában, illetve az integráció intézményesülésének jóformán haladéktalanul megkezdődött folyamatában nyilvánult meg.

Szovjet összeomlás – kelet-európai rendszerváltás

A nyolcvanas évek végére a gazdasági teljesítmény mindenütt jelentősen romlott, az egész nyolcvanas évtizedet hosszas vegetálás, Magyarországon a hetvenes évek végére kialakult életszínvonal romlása jellemezte. A kisebb KGST-országok belső teljesítményromlása és a rendszerváltásnak nevezett politikai-gazdasági fordulat között azonban nincs közvetlen okozati összefüggés. Közülük talán egyedül Lengyelországban destabilizálódott olyan mértékben a gazdaság, hogy egy keményen restriktív stabilizációs program – a kilencvenes években elterjedt kifejezéssel: sokterápia – megvalósítása 1989–1990-ben elkerülhetlenné vált. (A stabilizáció szükségessége sem azt jelenti egyébként, hogy rendszerváltásnak kell következnie: stabilizálni szocialista módon is lehet. Számos példa volt rá.)

A rendszerváltás egyedüli oka ezekben az országokban a világpolitikai térkép megváltozása, azaz a szovjet birodalom összeomlása volt. (Az olyan tömegmozgalom, mint amilyen a lengyelországi Szolidaritás volt, kétségtelenül hozzájárult a Szovjetunió gyengüléséhez, tekintélyvesztéséhez, végső soron széteséséhez.) Ha nincs ez az összeomlás, akkor sem Magyarországon, sem az NDK-ban, sem Lengyelországban nem következne be semmilyen politikai rendszerváltás. Ha viszont a Szovjetunió összeomlott, akkor bármilyen virágzó lett volna a kisebb KGST-országok gazdasága, a rendszerváltás mindenképpen elkerülhetlenné vált volna.⁵ A szovjet összeomlás a magyarázata annak is, hogy a piaci átrendeződs és a politikai fordulat után Kelet-Közép-Európában drámai módon felgyorsult.

1989–1990-ben tehát – akárcsak négy és fél évtizeddel korábban – ugyancsak egy világtörténelmi fordulóponton, a nemzetközi viszonyok gyökeres átrendeződése közepette, illetve ennek az átalakulásnak a hatására változott meg a magyar külkereskedelem földrajzi struktúrája is. A nemzetközi politikai térkép újrarajzolása alapvetően megváltoztatta az országban fennálló társadalmi, politikai és gazdasági rendszert. A rendszerváltáshoz szervesen kapcsolódott – a gyors privatizáció és liberalizálás révén, illetve a nemzetközi tőke térhódítása közvetítésével – a külgazdasági reorientáció. Magyarország – Lengyelországgal együtt – élenjár a nyugati országokkal való kapcsolatok kiépítésében és a világgazdaság felé történő nyitásban,⁶ maga az útirány valamennyi hasonló helyzetű egykori szocialista országban ugyanaz volt.

Válság és helyreállítás

A GDP Magyarországon súlyos lejtmenet után (a mélypont 1993-ban következett be, amikor a bruttó nemzeti termék volumene nem érte el az 1989. évi 82 százalékát) és a Bokros-csomaggal terhelt nehéz megkapaszkodást követően csak a kilencvenes évek legvégén érte el a rendszerváltás előtti szintet (2000-ben volt első ízben magasabb annál). A foglalkoztatottak száma ma is több mint egy millióval kevesebb, mint 1989-ben volt.

A többi ország közül Lengyelország már 1996-ban meghaladta a GDP 1989-es szintjét, de ott a rendszerváltást megelőző visszaesés a magyarországinál jóval hosszabb és drámaibb volt. Az egykori NDK-ban a sokterápia nyomán 1989–1991 között a GDP mintegy egyharmadával csökkent, s szintje 2002-ben sem volt magasabb, mint az újraegyesítés évében. A háború sújtotta balkáni országokról nem is beszélve, a bolgár és a román GDP-termelés 2002-ben is az 1989-es szintnek csak 83–87 százaléka között alakult. Az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozó – gyakran a sikeres átalakulás példájának tekintett – balti országok átlaga ugyancsak 2002-ben: 79,9 százalék.⁷

⁵ Több mint tíz év múltán is érdemes megjegyezni: a szovjet összeomlás nem mindenütt vezetett a szocialista rendszer végéhez, hanem csak a Szovjetuniótól egyoldalú politikai-katonai függőségben lévő európai KGST-országokban. Kínában viszont éppen a Szovjetunió megszűntét követően a politikai rendszer megváltoztatása nélkül következett be a gazdaságnak és a gazdasági rendszernek olyan megújulása, olyan dinamikus növekedés és struktúraátalakulás, amellyel nehezen egyeztetethető össze a szocialista rendszer elvi „megújulásképtelenségével” kapcsolatos közhelyeszerű megállapítások. A magunk részéről az 1968 utáni magyarországi reformfolyamat következtelenségeit, cikcakkjait és befejezetlenségét is alapvetően a külpolitikai korlátoknak tulajdonítjuk (amelyekre a reform belső ellenfelei erősen támaszkodni tudtak).

⁶ Mindmáig szimbolizálja e két ország élen járását az Európai Unió által a rendszerváltó országok támogatását célzó első program elnevezése: a PHARE, amely a *Poland and Hungary: Assistance in Restructuring Economies* elnevezésű program kezdőbetűiből képzett mozaikszó. A programot eredetileg valóban Lengyelország és Magyarország megsegítésére szánták, amikor úgy tűnt, hogy csak ez a két ország lép ki a „táborból”, de kiterjesztették a többiekre is, amint a rendszerváltás nem várt módon hamarosan náluk is bekövetkezett.

⁷ Az országok közötti összehasonlító adatok forrása itt és a következő bekezdésekben az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának legfrissebb kiadványa (*UN ECE* [2003]).

Oroszországban a gazdasági visszaesés mélypontja igen későn, csak 1998-ban következett be (az 1989. évi szint 55,8 százaléka). Az azóta eltelt évek viszonylag dinamikus fejlődése ellenére az index 2002-ben is a báziséhez képest mindössze 70,2 százalékon állt. Ukrajnában – az egykori Szovjetunió egyik legfejlettebb tagköztársaságában, ahol a függetlenséghez a gyors gazdasági fejlődés nagy álmai fűződtek – a helyzet még elkésztőbb: az 1999-es mélypontot (39,3 százalék) 2002-re is csak kevéssel haladták meg. A GDP 47,3 százaléka volt az 1989-esnek.

A háztartások fogyasztási kiadásai Magyarországon még 1996-ban is csökkentek, s csak 2001-ben haladták meg az 1989. évi színvonalat. Ez elmarad a 2004-ben az EU-hoz csatlakozó számos más ország (Lengyelország, Szlovénia, Csehország) dinamikájától, s erről az oldalról kétségkívül megmagyarázza a lakossági jövedelmek növelését elengedhetetlennek tekintő 2001–2002. évi kormányzati erőfeszítéseket, a minimálbérek és a közalkalmazotti fizetések emelését. Ugyancsak hozzátartozik a magyarázathoz, hogy a KSH adatai szerint a magyarországi reálbérek 2001-ben még mindig alacsonyabbak voltak az 1979-ben (!) elért eddigi legmagasabb szintnél.

Az 1989-eshez többnyire még közelálló termelési szint ellenére a beruházási volumen Kelet-Közép-Európa legtöbb országában ma már messze meghaladja az akkorit (amely teljesítmény értékéből csak keveset vesz el, hogy 1989 és az előző évek a visszafogott, csökkenő felhalmozás esztendei voltak számos országban, Magyarországon kívül például Lengyelországban és Romániában is). A szovjet utódállamokra vonatkozó számok viszont siralmas helyzetet tükröznek: több mint tíz évvel a rendszerváltás és a FÁK megalakulása után Oroszországban az 1990. évi beruházási szint 22,5 százalékát, Ukrajnában 18,5 százalékát érték el.

A gazdasági struktúra megrázó erejű változásairól talán leginkább az iparra vonatkozó adatok tanúskodnak. A kelet-európai rendszerváltást megelőző évtizedekben a fejlett nyugati világban a szolgáltatások részesedése a termelésben és a foglalkoztatásban már túlnyomóvá vált, az ipar jelentősége relatíve csökkent. A szocialista országokban azonban a megkésített iparosítás, a hadiipar elsődlegessége, az egyébként is elhibázott struktúrapolitika, a „termelő” és „nem termelő” szektorok, „anyag” és „nem anyag” ágak közötti primitív különbségtétel, illetve az utóbbiak elhanyagolása miatt a folyamat jóval lassabb volt, az ipar szerepe jelentősebb maradt. 1989 után a belső felhasználásra és/vagy szocialista viszonylatú exportra fejlesztett „szocialista” nagyipar döntő része mindenütt leépült vagy vegetálásra lett kárhóztatva. „Új”, másfajta, a nemzetközi ipari munkamegosztásba integrálódó ipar azonban csak kevés helyen lépett a helyébe. (Ráadásul az utóbbi időben az elsősorban az idetelepült multinacionális vállalatok által képviselt exportorientált ipar stabilitásába vetett hit is megingott, hiszen az – mint éppen a közelmúlt példáján látható – transzformálja a leggyorsabban a világgazdasági megrázkódtatásokat belföldön ipari stagnálással, növekvő foglalkoztatottsági gondokká.)

Magyarországon és Lengyelországon kívül (ahol a bruttó ipari termelés 2002-ben 30-40 százalékkal magasabb volt, mint a rendszerváltáskor) Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa valamennyi országában az ipari termelés továbbra is jóval elmarad az 1989. évi szinttől. Még megdöbbentőbb e folyamat mértéke a hajdani NDK-ban: az ipari termelés 2001-ben még nem érte el az 1989. évi szint 60 százalékát. A nemzetgazdasági szintű foglalkoztatottság Kelet-Közép-Európának az EU-hoz jövőre csatlakozó öt országában 2001-ben az 1989. évi 86 százalékát érte el (Magyarországon csak 73,8 százalékát), azon belül az ipari foglalkoztatottság mindössze 66,4 százalékát (Magyarországon 66,8 százalékát).

A GDP és a foglalkoztatottság növekedésének eltérő trendjei viszont az egy foglalkoztatottra jutó GDP alapján számolt termelékenység gyors növekedéséről vallanak. Miköz-

ben a rendszerváltó térség legfejlettebb országaiban, Kelet-Közép-Európában a GDP szintje az ezredfordulóra csupán utolérte a rendszerváltás idejének szintjét (csak Lengyelországban haladta meg jelentősen), a termelékenység – Csehország kivételével – mindenütt felülmúlta az eredeti szintet, és jóval gyorsabban nőtt, mint az Európai Unióban. A gazdasági növekedésnek az ezredfordulót követő lassulása ellenére (amely belső gazdaságpolitikai és külső konjunkturális okoknak egyaránt tulajdonítható) a helyzet e tekintetben az utóbbi években sem változott.⁸

A külkereskedelem megváltozott irányai

Jóllehet az 1989-cel vagy az azt megelőző évekkel való összehasonlítás módszertani és egyéb nehézségei az eddig említett valamennyi mutatóval kapcsolatban is jelentkeznek, az egyes országok rendszerváltás előtti és utáni külkereskedelmi forgalmának nemzetközi összevetése még bizonytalanabb. A szocialista időkben ugyanis a KGST-beli kereskedelem a kölcsönösen szállított áruk áaira és mennyiségeire is kiterjedő bilaterális államközi kereskedelmi megállapodások alapján folyt. A nem konvertibilis valutában – úgynevezett transzferábilis rubelben – elszámolt külkereskedelmet az egyes országok tetszőleges és egymással inkonzisztens módon kialakított keresztárfolyamokon számították át dollárra. Ezeket a nemzeti statisztikai adatokat az ENSZ később korrigálta

A teljes forgalomra vonatkozó (folyó áron számított) adatokból csak részben derül ki, milyen fokú megrázkódtatás érte ezekben az országokban a külkereskedelmét a rendszerváltáskor. Az egykori *kisebb európai KGST-országok* exportja az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága szerint 1992-ben elérte a mélypontot, s 1993-tól már meghaladta az 1989-es szintet. Az importban alig mutatható ki visszaesés, és már 1991-től folyamatos volt a növekedés. A FÁK-on kívüli egykori európai szocialista országok exportjának a dollárértéke (az egykori Jugoszlávia utódállamaiéval együtt) 2001-ben több mint kétszerese volt az 1989. évinek: 64 milliárddal szemben 147 milliárd dollár. Az importban a növekedés háromszoros volt: értéke 61-ről 187 milliárd dollárra emelkedett ugyanebben a periódusban. A sok súlyosságára lényegében a viszonylati orientáció alakulásából, a reorientáció sebességéből, másfelől a volumenadatok alakulásából következtethetünk.

Más a helyzet a *Szovjetunió, illetve utódállamai* külkereskedelmével. A Szovjetunió teljes importja 1989 és 1991 (az ország megszűnése) között 65 milliárdról 45 milliárd dollárra, azaz mintegy 30 százalékkal zuhant. A FÁK-országok összességének a FÁK-on kívüli térségből származó teljes importja 2001-ben is messze elmaradt az 1989. évi értéktől, s még inkább igaz ez az Oroszországi Föderációra.⁹ Az exportot tekintve azonban csak az 1991-ig terjedő rövid időszakot jellemezte mintegy 25 százalékos visszaesés; ezt követően a kivétel gyors növekedésnek indult (a hagyományos, tehát túlnyomóan nyersanyagok és főként energiahordozók exportjából álló árustruktúrában, a világgiazi energiaárak többnyire kedvező hatására is).

Oroszország exportja rendszeresen és jelentős mértékben meghaladja az importot (amely

⁸ Lásd a Kopint-Datorg konjunktúrajelentését (*Kopint-Datorg* [2002]).

⁹ Az orosz import nagyságrendjére a cikk második részében még visszatérünk. Az elmúlt évtizedben végbement eltolódást érzékelteti, hogy míg 1989-ben a szovjet import 68 milliárd dollárra, a lengyel import nem egészen 11 milliárdra rúgott, és a magyar import megközelítette a 9 milliárd dollárt, 2001-ben egy ilyen összevetésből egészen más kép bontakozik ki. Az orosz import 37 milliárd dollárt tett ki, miközben a lengyel import elérte az 50 milliárdot, és Magyarországa a 33 milliárdot – az ENSZ adatai szerint. Valamennyi forrás megegyezik abban, hogy Lengyelország ma az importtermékeknek nagyobb felvevőpiaca, mint Oroszország.

az 1998–1999. évi visszaesést követően 2001-re sem konszolidálódott). Az óriási orosz aktívum (illetve a FÁK-országoknak a nem FÁK-országokkal szembeni összesített többlete) merő ellentéte valamennyi (FÁK-on kívüli) európai rendszerváltó ország kereskedelmi deficitjének. Ismeretes, hogy az orosz aktívumnak nem elhanyagolható, a többi rendszerváltó ország deficitjének pedig nagyon jelentős része az egymás közötti forgalomban keletkezik; ennek okai – mint erről később szó lesz – az árústruktúrában találhatók. A forgalom mai árústruktúrája részben ugyanolyan, mint a régi, a rendszerváltás előtti (tudniillik az orosz exporté), részben megváltozott (a többieké).

IMF-statisztikák felhasználásával számításokat végeztünk a kelet-közép-európai országok külkereskedelme viszonylati megoszlásának alakulásáról. A 3. és 4. táblázat címében szereplő Kelet-Közép-Európa Lengyelországon, Csehszlovákián (illetve két utódállamán) és Magyarországon kívül Romániát is magában foglalja, de Szlovéniát nem. (Az utóbbi azért hiányzik, mert az önálló szlovén állam megalakulása előtti évekre nincsenek adatok. Bulgáriát is adathiány miatt hagytuk ki; a partnerek között mindkét ország természetesen szerepel.)

3. táblázat

A kelet-közép-európai országok exportjának viszonylati megoszlása, 1980, 1989–2001
(százalékos részesedés a teljes forgalomból)

Megnevezés	1980	1989	1990	1991	1992	1993	1997	1998	1999	2000	2001
Egykori Szovjetunió	26,7	24,4	20,9	14,8	10,3	8,0	9,5	7,2	4,7	4,9	5,0
Kelet-Európa	23,3	15,6	12,6	11,5	11,6	16,1	16,5	15,7	14,2	14,1	14,4
Rendszerváltó országok	50,0	40,4	33,5	26,4	21,8	24,2	26,0	22,9	18,8	19,0	19,5
Fejlett piacgazdaságok	32,0	41,0	53,6	62,9	64,1	64,0	67,0	71,8	75,5	75,1	75,4
Fejlődő országok	18,0	18,6	12,9	10,8	14,1	11,9	7,0	5,3	5,6	5,9	5,1

Megjegyzés: Kelet-Európán ebben a táblázatban az egykori Szovjetunió (illetve utódállamai) kívüli európai rendszerváltó országokat kell érteni.

Forrás: IMF Direction of Trade különböző évfolyamai alapján Kopint–Datorg-számítás.

A fenti definíció szerinti kelet-közép-európai exportban a rendszerváltó országok részesedése 1999-ig folyamatosan csökkent, azóta lényegében stagnál; a rendszerváltás évében még 40 százalék volt, ma csak a fele. Különösen drámai a volt Szovjetunióba irányuló export részarányának zuhanása (közel 25 százalékról 5 százalékra), azon belül is az Oroszországba menőé, amely az oroszországi pénzügyi válságot követően ma az összexport 2 százaléka alatt mozog.¹⁰ Az ebben a táblázatban Kelet-Európának nevezett partnerországokba (ami a tanulmányunk más helyein Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa néven említett két országcsoport összessége) irányuló export részaránya már a nyolcvanas években süllyedt, a kereskedelmi rendszer változása (illetve a transzferábilis rubelről a dollárban történő elszámolásra való áttérés) után a kilencvenes években kilengésekkel 14–16 százalék közötti sávban alakult. A fejlődő országok részesedése folyamatosan csökkent és ma nem éri el a rendszerváltás idejének a 30 százalékát). Az egyedüli nyertes e táblázat (és minden egyéb forrás) szerint a fejlett országok csoportja, amelyre az öt ország exportjának háromnegyede jut már.

Az importban lényegében hasonlóak a trendek azzal a különbséggel, hogy az egykori

¹⁰ Az 1989–1992 közötti drámai csökkenés egy része abból származhat, hogy a korábbi KGST-országok között a dollárhoz képest túlértékelt transzferábilis rubelben folyt elszámolás helyébe a konvertibilis devizában (dollárban) történő elszámolás lépett.

4. táblázat

A kelet-közép-európai országok importjának viszonylati megoszlása, 1980, 1989–2001
(százalékos részesedés a teljes forgalomból)

Megnevezés	1980	1989	1990	1991	1992	1993	1997	1998	1999	2000	2001
Egykori Szovjetunió	25,4	26,6	21,6	19,2	10,9	12,4	8,3	6,3	6,2	9,1	7,8
Kelet-Európa	16,8	17,7	15,1	8,0	8,0	12,6	13,3	10,3	10,0	10,1	10,8
Rendszerváltó országok											
összesen	42,2	44,7	37,2	27,9	26,3	27,0	23,9	18,9	18,3	21,6	21,2
Fejlett piacgazdaságok	34,3	38,2	49,5	59,4	64,1	64,2	66,3	71,1	71,5	68,4	69,0
Fejlődő országok	23,5	17,1	13,3	12,7	9,6	8,8	9,8	10,0	10,2	10,0	9,7

Megjegyzés: Kelet-Európán ebben a táblázatban az egykori Szovjetunió (illetve utódállamain) kívüli európai rendszerváltó országokat kell érteni.

Forrás: mint a 3. táblázatban.

Szovjetunió (és a fejlődő térség) részesedése valamivel kevésbé csökkent, mint az exportban; Kelet-Európáé jobban. A fejlett térség azonban ugyanúgy az egyedüli nyertese a reorientációs folyamatnak, mint ahogy az exporttrendek alapján látszik, még ha az összes export 70 százalékát meghaladó részarányt egyelőre nem sikerült is stabilizálnia.

A reorientáció – adottság és vívmány

„Negatív” és „pozitív” reorientáció

Magyarország és a hozzá e tekintetben hasonló helyzetű egykori szocialista országok (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Bulgária) külkereskedelmi és külgazdasági reorientálódása kettős folyamat eredménye: egyfelől a Szovjetunió és szövetségi rendszere összeomlásának, a KGST-kapcsolatok leépülésének, másfelől az EU-hoz való *de facto* közeledésnek és illeszkedésnek, illetve a küszöbön álló *de jure* csatlakozásnak. Az előbbi tartalma *negatív*: az addig működő rendszer szétszakadt, a KGST-kereskedelem véget ért, a korábban KGST-beli (elsősorban a Szovjetunióba irányuló) szállításokra termelő kapacitások olykor a szó fizikai értelmében is megszűntek, az azokon létrehozott „exportárualap” elveszett, a kapcsolatokat gyakorta tudatosan is leépítették. A KGST-forgalom összeomlása külkereskedelmi reorientációhoz, azaz a forgalom országstruktúrájának a KGST-n kívüli országok javára történő eltolódásához vezetett (volna) akkor is, ha a nem KGST-relációjú külkereskedelemben nem változik semmi. Ez kényszerű, az adott ország helyzetétől, törekvéseitől, reformjaitól független történés volt.

Amint az egykori szocialista „tábor” országai között a politikai és katonai szövetség és együttműködés szálai szétszakadtak, nyilvánvalóan tarthatatlan lett a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok azoknak megfelelő rendje és struktúrája is. A dezintegrálódás ugyanolyan viharos gyorsasággal következett be, mint ahogy annak idején a gazdasági együttműködés létrejött. Ennek viszont nem csak világpolitikai magyarázata van. A kisebb KGST-országok áruiránt a Szovjetunióban, illetve az 1991-ben létrejött FÁK országokban nem csupán a fizetőképes kereslet tűnt el az államközi kereskedelmi megállapodások rendszerének felbomlásával egyidejűleg. Az ottani általános zűrzavar közepette mindenfajta „normális” áruforgalom lebonyolítása, a szállított áruk ellenértékéhez bármilyen módon való hozzájutás a szó szoros értelmében veszélybe került, ami a *teljes* szovjet, illetve orosz importforgalom 1990–1994 közötti zuhanásában is megmutatkozott.

A reorientáció másik része: az új földrajzi struktúra megerősítése, az új kapcsolatrendszer és az ahhoz szükséges intézmények, mechanizmusok kiépítése, szabályrendszerek meghonosítása, a vállalatstruktúra átalakulása és beépülése a nemzetközi vállalati struktúrába stb., mindaz, ami a világgazdasági nyitáshoz, szűkebben az EU-hoz való integrálódáshoz tartozik. A reorientációt – egymástól elválaszthatatlanul – (gazdaság-) politikai és piaci tényezők hozták magukkal. Nevezhetjük ezt *aktív* vagy *pozitív* reorientációnak. Kétségtelen, hogy a reorientáció e tekintetben sem kizárólag az érintett ország „belügye”, amelynek sikere csupán tőle függ – szüksége volt törekvéseit viszonzó (sőt, olykor a folyamatot kezdeményező) partnerekre, e partnerekkel érdekközösség megteremtésére. A folyamatot az adott országtól függetlennek azonban semmiképpen sem lehet tekinteni.

A nemzetközi integrációk létrejötte, kivált az e tekintetben rendkívül sikeres Európai Unióé a tagországok (alapítók és később csatlakozók) külkereskedelmi struktúráját általában igen gyorsan átalakítja: az integráció kereskedelemteremtő és -terelő hatásainak eredményeképpen az integrációs szervezetben belüli kereskedelem gyorsabban növekszik, és viszonylagosan háttérbe szorítja a külső országokkal folytatott kereskedelmet. Jól példázza ezt a Közös Piac első éveiben bekövetkezett gyors átalakulás ugyanúgy, mint az eddigi többszöri bővülésnek a belső kereskedelem súlyát gyarapító hatása.

Az alapító Hatok egymás közti kereskedelme – összes kereskedelmük százalékában – a kezdeti (1958-as) 30 százalékról és az 1960. évi 34 százalékról 1964-re már 40 százalék fölé emelkedett. Hamarosan – 1970-ben – 48-49 százalékot tett ki. Hasonlóan gyors felfutás jellemezte az EGK-hoz egymást követő hullámokban később csatlakozó országokban az egymás közötti forgalom alakulását a harmadik (az EGK-n kívüli) országokhoz képest, mégpedig teljes külkereskedelmük többnyire igen dinamikus bővülése közepette.

A többszöri bővülés során az új tagok belépésüket követően növekvő kereskedelmük egyre nagyobb részét bonyolították le az integrációs tömörülésen belül. Ez egyaránt tulajdonítható a mindenkor tagországok egymás közötti kereskedelme intenzívebbé válásának és a további területi terjeszkedésnek. Az 1973-ban csatlakozott Egyesült Királyság exportjában például 1970 és 2000 között a belső kereskedelem hányada 29-ről 57 százalékra nőtt (47-re – ha nem a mai EU-15-t, hanem csupán az 1973. évi első bővülés utáni kilenc tagország egymás közötti kereskedelmét tekintjük). A déli bővülés nyomán 1980 és 2000 között a spanyol exportban 50-ről 70-re, a portugál exportban 55-ről 80 százalékra nőtt az EU-n belüli kereskedelem aránya. Vannak azonban fontos kivételek. Szembetűnő az EU történetében a leggyorsabb gazdasági fejlődést, az élenjáróhoz való felzárkózást produkáló Írország esete. Itt az EGK országaiba irányuló export részaránya a csatlakozás előtt rendkívül magas volt: 78 százalék, ami folyamatos csökkenés után 2000-re 60 százalékra esett vissza (csupán a kilenceket számítva: 54 százalékra). Hasonló változás – 71-ről 56 (a kilenceket számítva: 53) százalékra – zajlott le az importban is. A kézenfekvő magyarázat az, hogy Írországot szédületes iramú exportorientált fejlődése során olyan multinacionális vállalatok választották termelési telephelyül, amelyek jórészt az Európán (EK-n, illetve EU-n) kívülről behozott nyersanyagokat és féltermékeket dolgozták fel itt, majd az elkészült gyártmányokat Európába és Európán kívülre is exportálták. Ez a folyamat azonban nem általában az EGK-országok, hanem közülük egyedül az Egyesült Királyság részesedésének rovására ment végbe.

Mostanra a belső kereskedelem (amit bizonyos tekintetben nem is kezelnek már külkereskedelmként, például más módszerrel mérnek) domináns súllyra tett szert. Hangsúlyozzuk: ez a folyamat a régi és új tagoknál egyaránt nagyrészt *belépésüket követően*, a megvalósult tagság körülményei között ment végbe. Mint a továbbiakból kiderül, az EU keleti bővülésekor olyan országok lépnek be, amelyek külkereskedelmében viszont az EU részesedésének felfutása, az EU domináns partnerré válása *előbb* következett be, mint a teljes jogú tagság. Ez a helyzet a most folyamatban lévő uniós csatlakozásuk minden előző bővüléstől eltérő körülményeivel magyarázható.

Magyarországi folyamatok

A külkereskedelmi reorientáció Magyarországon is viharos gyorsasággal ment végbe. Mindenesetre már sokkal korábban lezajlott, mint ahogy a Kornai János által transzformációs recesszióknak (Kornai [1993]) nevezett gazdasági válság elérte a mélypontját. 1991-ben (a hazai GDP legsúlyosabb visszaesésének az évében) a piacgazdaságú (nem szocialista) országokkal folytatott külkereskedelem részesedése az összes forgalomból elérte a háromnegyedet, a korábbi terminológia szerinti fejlett tőkés országoké pedig a kétharmados részarányt.

Ehelyütt az irányzatváltást a volumenfolyamatok alapján mutatjuk be, így kiküszöböljük egyebek között az elszámolási rendszer megváltozásakor (a transzferábilis rubelben történő elszámolások megszűnte miatt) bekövetkezett jelentős árváltozások torzító hatásait.

Mint az 5. táblázatból látható, az összes export mennyisége a kilencvenes évek elején érzékelhetően (bár drámainak nem mondható mértékben) csökkent, és csak 1995-ben érte el újból az 1989-es szintet. A volumensökkenés legfőbb oka a korábbi „szocialista” export összeomlása volt, amely folyamatos visszaesés után, 1993-ban került mélypontra, s 2001-ig sem tért magához. A rendszerváltó országokba irányuló export még mindig közel 10 százalékponttal elmarad a rendszerváltás évében elért mennyiségtől, s 15-tel az 1985. évi csúcstól. Hasonló a fejlődő országokba irányuló export mozgása. Az ebbe az országcsoportba irányuló export 2000–2001-re érte utol az 1989-es szintet (nyilván elsősorban Kína ide sorolása következtében), de volumene még messze elmarad az 1985-östől. A fejlett országokba irányuló export volumene viszont a rendszerváltás óta lényegében töretlenül fejlődik (csak 1992-ről 1993-ra tört meg, a GDP visszaesésének mélypontján). Ennek köszönhető a teljes export (a rendszerváltás nagy megrázkódtatásaihoz képest) viszonylag szerény mértékű és időtartamú visszaesése. Az pedig, hogy 1995-ben az összes export úgy haladta meg az 1989. évi szintet, hogy a volt szocialista országokba irányuló export a korábbinak csak a felét, a fejlődő országokba menő viszont több mint a dupláját érte el, az időközben bekövetkezett alapvető reorientáció nyilvánvaló jele és következménye.

5. táblázat

A magyar export volumenének alakulása főbb régiók szerint (1985 = 100)

Megnevezés	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1997	2000	2001
Teljes export	108,3	104,0	98,9	99,9	86,8	101,2	109,7	149,1	257,6	277,4
Rendszerváltó országok	94,8	75,1	41,8	41,2	38,6	40,2	48,3	63,0	73,3	85,1
Piacgazdaságok	127,1	130,8	156,3	159,0	133,5	161,0	165,9			
Fejlett országok	144,7	162,2	197,4	208,3	175,6	216,5	223,4	312,4	581,5	620,5
Fejlődő országok	79,7	75,5	79,7	54,9	47,8	40,8	41,5	41,8	79,1	81,4

Megjegyzés: A rendszerváltó országok az eredeti fogalomhasználat szerinti szocialista országok, amelyek a rendszerváltást követően *átalakuló és nem piacgazdálkodást folytató országok* elnevezéssel szerepeltek a hazai statisztikákban, s az európai rendszerváltó országokon kívül tartalmazták Kubát, Mongóliát, Vietnámot, Kínát, a Koreai NDK-t és Laoszt. A *piacgazdaságok* eredeti elnevezése *nem szocialista országok* volt, s együttesen tartalmazták a korábbi klasszifikáció szerinti fejlett tőkés (itt: fejlett) országokat, közéjük sorolva Izraelt, illetve az előzőkben fel nem sorolt összes többi afrikai, latin-amerikai és ázsiai országot. A legújabb csoportosítás *közép- és kelet-európai országokat* említ, amely az *átalakuló és nem piacgazdálkodást folytató országok* közül leválasztja az egykori Szovjetunió közép-ázsiai és Kaukázuson túli utódállamait, valamint Kínát, a Koreai NDK-t, Vietnámot, Mongóliát, Laoszt és Kubát, s azokat a Fejlődő országok között tartja nyilván. Az országcsoportos adatok időbeli összehasonlítását a változások csak minimális mértékben nehezítik, mivel azok az országok, amelyek besorolása változott, igen kis súllyal szerepelnek a kereskedelemben. Az egyetlen kivétel Kína, amely az importban az utóbbi években növekvő szerepet játszik.

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv különböző évfolyamai.

A 6. táblázat arról tanúskodik, hogy az importban a kilengések az exportnál kisebbek voltak. A teljes import 1993-ra már a növekedés stádiumába került. Igaz, ez a rendszerváltó országokból származó import az évi kiugrásának köszönhető, aminek egyetlen oka a szovjet államadósság terhére abban az évben érkezett hadieszközök számbavétele. A rendszerváltó országokból származó import az évezred végére – szemben az exporttal – elérte az 1985-ös szintet. 1992-től kezdve töretlen a fejlett országokból származó behozatal növekedése (a volumennövekedés alig több mint 10 év alatt négyszeres volt), s ugyanez vonatkozik a fejlődő térségből jövő importra is, ahol – elsősorban a Kínából származó import újabb keletű dinamikája eredményeként – még a fejlett relációnál is gyorsabb a növekedés üteme.

6. táblázat
A magyar import volumenének alakulása főbb régiók szerint
(1985 = 100)

Megnevezés	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1997	2000	2001
Teljes import	105,7	100,2	105,7	97,7	118,1	135,2	129,9	175,1	284,2	291,3
Rendszerváltó országok	101,3	87,2	49,4	48,8	72,6	67,0	64,3	73,1	101,7	103,6
Piacgazdaságok	109,2	110,9	144,5	131,8	147,3	182,1	177,2			
Fejlett országok	108,0	104,2	138,1	129,2	142,3	176,4	169,4	230,8	388,2	401,4
Fejlődő országok	114,4	162,3	176,4	106,0	134,8	153,9	177,9	291,3	810,3	895,4

Megjegyzés: Lásd az 5. táblázathoz fűzötteket.

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv klf. számai.

Kelet-Közép- és Délkelet-Európa – az EU-val folytatott kereskedelem túlsúlyra jutása

Azokban az országokban, amelyeket mi Kelet-Közép-Európaként tartunk számon, az Európai Közösség többnyire már 1991-ben a meghatározó kereskedelmi partnerré vált, részesedése Magyarországon és Lengyelországban mind az exportban, mind az importban jóval meghaladta az 50 százalékot. 1992-ben már a csehszlovák külkereskedelmet is ez a részarány jellemezte, 1993-ban pedig Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és Jugoszlávia utódállamában, Szlovéniában bonyolódott le a külkereskedelem nagyobbik része az EK országaival. A kettévált Csehszlovákia kisebbik utódállamában, Szlovákiában a függetlenség első éveiben a Csehországgal való forgalom dominálta a külkereskedelmet. Csak az évtized vége felé került túlsúlyba az EU, az exportban tartósan; az importban azonban 2000–2001-ben ismét elmaradt az 50 százalékos arány mögött. A többi ország esetében lassabban nőtt az EU súlya a román külkereskedelemben, de az utóbbi években már a regionális „norma” körül alakul. Bulgáriában továbbra is viszonylag alacsony ez a részarány, az ország földrajzi fekvése, csekély külkereskedelmi intenzitása, illetve déli–délkeleti irányban jelentősebb külkereskedelme miatt.

Összességében a kilencvenes évek végére az Unióhoz való kereskedelmi integrálódás – mennyiségi értelemben, a mai 15 EU-országgal való külkereskedelemnek a teljes külkereskedelemben való részarányát tekintve – elérte a tetőpontot: a további súlynövekedés önmagában céltalan és értelmetlen volna, sőt, talán kedvezőtlen következményekkel járna. (A tizek 2004-es csatlakozása értelemszerűen megnöveli az akkor már Magyarország számára is belsőként definiálandó kereskedelemnek a részarányát a teljes kereskedelemben.) Az exportoldalon a 70 százalék körüli vagy azt meghaladó, importoldalon az országok többsé-

gében jellemzően 60 százalék körüli mai uniós kereskedelmi részesedés több mint kielégítő. (Az alacsonyabb importhányad tükrösképe annak, hogy az Oroszországgal folytatott kereskedelemben viszont az importrészesedés nagyobb az exportrészesedésnél.) Ezek az arányok – nem mellékesen – többnyire jóval nagyobbak, mint amilyeneket a KGST (a Szovjetunióról nem is beszélve) 1989 előtt valaha is elért a tagországok teljes külkereskedelmében.

Egyes számítások szerint (Piazolo [2001] 23. o.) az egykori kisebb európai KGST-országok (Lengyelország, Csehszlovákia két utódállama, Magyarország, Románia és Bulgária) átlagát tekintve, teljes külkereskedelmükben a jelenlegi 15 EU-tagország részesedése nagyjából ugyanannyi, mint amennyi a húszas évek végén volt. Ebben a megközelítésben a rendszerváltás után helyreállt valamiféle normális helyzet, történelmi rend, amelyhez képest a második világháború utáni időszakot hosszú rendellenes kitérőként kellene tekinteni (7–8. táblázat). Mint a kieli szerző írja, a két háború között az említett országok piacgazdaságok voltak, s külkereskedelmüket Nyugat-Európával nagyjából ugyanazok a tényezők alakították, amelyek ma is hatnak: a természeti erőforrások és a tényezőellátottság különbözősége, a termelés komplementer jellege, a kulturális és nyelvi kapcsolatok, a földrajzi közelség (Piazolo [2001] 24. o.).¹¹

7. táblázat

Az Európai Unióba irányuló export részesedése a kelet-közép-európai országok és délkelet-európai országok külkereskedelmében
(összes export = 100)

Ország	1991	1992	1993	1994	1998	1991	2000	2001
Magyarország	59,9	61,9	57,9	64,4	72,9	76,2	75,2	74,4
Lengyelország	64,2	64,4	69,2	69,2	70,9	70,6	70,0	69,3
Csehszlovákia	48,0	58,2	–	–	–	–	–	–
Csehország	–	–	55,5	53,4	64,3	69,3	68,8	68,2
Szlovákia	–	–	29,6	35,0	55,7	59,4	59,1	59,9
Románia	36,9	35,2	41,4	48,3	64,6	65,5	64,0	68,0
Bulgária	44,8	46,8	48,0	46,6	51,5	54,2	51,7	55,2
Szlovénia	–	–	61,6	62,8	65,5,4	66,1	63,9	62,6

Forrás: IMF Direction of Trade Statistics 1998, 2002.

8. táblázat

Az Európai Unióból származó import részesedése a kelet-közép-európai országok és délkelet-európai országok külkereskedelmében
(összes import = 100)

Ország	1991	1992	1993	1994	1998	1999	2000	2001
Magyarország	53,2	56,8	54,6	61,5	64,1	64,5	58,3	57,9
Lengyelország	59,0	59,5	64,8	65,3	66,7	65,0	61,2	61,4
Csehszlovákia	41,3	53,1	–	–	–	–	–	–
Csehország	–	–	51,1	54,3	63,6	63,7	62,5	71,7
Szlovákia	–	–	27,9	33,4	50,1	51,7	48,9	49,8
Románia	31,4	41,8	45,3	48,2	57,5	60,5	56,7	57,4
Bulgária	55,4	37,0	43,3	50,9	46,1	50,0	44,9	49,8
Szlovénia	–	–	62,1	64,0	69,4	68,8	67,8	67,7

Forrás: IMF Direction of Trade Statistics 1998, 2002

¹¹ Mi hozzátennénk a történelmileg kialakult közlekedési infrastruktúrát.

Ez az összehasonlítás azonban félrevezető. Kérdés például, létezik-e egyáltalán „normális rend” a világkereskedelemben, s ha igen, miért a két világháború közötti tekintendő annak, s nem pedig az első háború előtti. A két világháború között a kis kelet-közép-európai országok és délkelet-európai országok politikáját olyan vonások jellemezték (önellátásra való törekvés, egymástól való elzárkózás, több országban tekintélyelvű kormányzás, a fasizmust előrevetítő belpolitika), amelyek mai szemmel a legkevésbé sem tekinthetők normálisnak.

Más feltételek is változnak. A hetvenes évek és az évezredforduló között Nyugat-Európa (az EU-15) világkereskedelmi súlya jelentősen csökkent (a kelet-európai rendszerváltás utáni évtizedben is), miközben más térségek (Délkelet-Ázsia, Kína) jelentősége növekszik. A „normalitáshoz” hozzátartozna, hogy a kelet-közép-európai országok az utóbbiakkal is intenzívebben kereskedjenek. Ennek – legalábbis a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokban – éppenséggel viszonylag kevés jelét látni. Igaz, a mai „globalizált” világgazdaságban Nyugat-Európa mint kereskedelmi partner részben más szerepet játszik a kelet-közép-európai országok számára, mint annak idején. Nemcsak végső exportpiac és eredeti beszerzési forrás, hanem más piacokra irányuló export és más beszerzési forrásokból származó import közbenső állomása is. (Gyakran nem is tudni, hogy az egyik-e, avagy a másik.)

Integráció, gazdasági fejlettség, globalizáció

Regionális integráció és globális nyitottság

Sokáig az integráció sikerét egyebek mellett éppen azon mérték, hogy miként nyert teret a belső forgalom a külső rovására, illetve azon, hogy miként közeledett egymáshoz az egyes tagországok külkereskedelmének struktúrája. Ennek ellenére az EGK, majd az EK a globális nyitottság zászlóvivője volt.

Negyedszázaddal ezelőtti elemzésből idézünk: „Ha az EGK-országok egymás közötti kereskedelmének és a nemzetköziesedő termelésnek az egyéb adatait (munkaerő-, tőke- és technikaáramlás) is figyelembe vesszük, arra a következtetésre juthatunk, hogy a belső kereskedelem növekedési üteme a hatvanas években meghaladta ugyan a teljes kereskedelem bővülési rátáját, de a termelési tényezők áramlása kezdettől fogva világméretben zajlott. Az elsősorban amerikai tőke és technika, valamint a dél-európai és észak-afrikai országokból származó munkaerő kezdettől fogva ellensúlyozta a befelé forduló kereskedelmet, és biztosította a világméretű nyitottság kívánatos szintjét. Következésképpen az EGK esetében nem beszélhetünk arról, hogy az integráció a termelési tényezők elterelését eredményezte volna.” (*Merre...* [1977] 18. o.)¹²

Azóta sok minden megváltozott. A világméretben szabad tőkeáramlással ellentétben a munkaerő kívülről való beáramlását a hetvenes évek óta (tehát amióta megszűnt Nyugat-Európa főbb országaiban a hatvanas évek konjunktúrájának körülményei közötti teljes foglalkoztatottság) az EU erőteljesen korlátozza; ez a korlátozó politika tudvalévően a keleti bővítésről szóló tárgyalások egyik legviharosabban vitatott kérdése volt. A gazdasági konjunktúra belátható jövőbeli alakulása egyelőre nem sejtet változást az EU politikájában; ráadásul biztonságpolitikainak nevezett elgondolások meg is erősítik ezt a protekcionizmust, amint ezt a schengeni egyezmény mutatja, illetve az, hogy az utóbbi években a külső határok ellenőrzése és „védelme” az uniós célok és feladatok között növekvő fontosságra tett szert.

Visszatérve a kereskedelemre, az EU-15-tel való kereskedelmi forgalomnak a tagje-

¹² Az idézett anonim tanulmány szerzője korán elhunyt kollégánk, *Becsky György*.

lött országok teljes kereskedelmében való részesedése nagyobb, mint számos mai tagországban a belső kereskedelemé a teljes forgalomban (lásd az utóbbiról a 9. táblázatot). A magyar exportban például az EU részesedése nagyobb, mint – a Benelux országokat és Portugáliát kivéve – bármelyik EU-országban a belső kereskedelem hányada. A 7. táblázatban szereplő országok közül lényegében csak Bulgáriában nem éri el az EU összes exportban való részesedése a 60 százalékot (Szlovákiáé súrolja ezt a szintet), míg a 9. táblázat szerint öt olyan EU-tagország is akad, ahol az exportnak kevesebb mint 60 százaléka megy az EU-n belülre. Az EU-15 teljes külkereskedelmében 2001-ben 61,3 százalék volt a belső export, 57,7 százalék a belső import részaránya.

9. táblázat

A belső kereskedelem aránya az EU-tagországok teljes külkereskedelmében, 2001
(teljes export, illetve import = 100)

Ország	Export	Import
Ausztria	61,5	68,1
Belgium	75,8	69,5
Dánia	64,5	69,7
Egyesült Királyság	54,4	47,1
Finnország	53,1	53,2
Franciaország	60,7	65,1
Görögország	43,1	54,1
Hollandia	78,7	50,0
Írország	60,2	60,4
Luxemburg	83,1	78,5
Németország	55,2	52,1
Olaszország	53,8	56,5
Portugália	79,7	74,2
Spanyolország	69,0	64,5
Svédország	53,7	65,0

Forrás: IMF Direction of Trade Statistics 2002.

Vagyis a 7. és 8. táblázatokban szereplő tagjelölt országok (és a baltiak is, amelyek nem szerepelnek) a taggá válást megelőzően külgazdasági kapcsolataikban már egyértelműen az Európai Unió felé orientálódtak, s kereskedelmüket tekintve *de facto* részei lettek az Uniónak. A tagfelvétel e tekintetben már nem hoz változást, annak elmaradása esetén viszont ennek az irányynak a fenntartása megnehezülne. Való igaz, hogy a tagjelölt országok számára jelenlegi prioritásaik, gazdaságfejlesztési irányaik, nyitottságuk stb. fennmaradása esetén „nincs élet” az EU-n kívül.

Az EU magas részaránya a kelet-közép-európai külkereskedelemben nem csupán, talán nem is elsősorban ezeknek az országoknak a regionális integrációba való beépültségét, az Európai Unióval való kereskedelmi integráció fokát mutatja. Emellett azt is, hogy a csatlakozó országok exportőrei milyen intenzíven vesznek részt a multinacionális vállalatok világméretű hálózataiban. Egyszerűen nem tudható: a világ mely közeli vagy távoli sarkában van a végső rendeltetési helye azoknak az áruknak, amelyeket ezek az országok a statisztikai kimutatások szerint az Európai Unió országaiba exportálnak.

Másfelől, talán nem is olyan fontos tudni ezt. Teljesen mindegy, hogy egyik vagy másik Magyarországon gyártott autóalkatrész vagy részegység Kolumbiában vagy Németországban összeszerelt autónak lesz-e majd a része. E tekintetben az egyes országok külkereskedelme földrajzi (illetve regionális) struktúrájával kapcsolatos hagyományos elképzeléseink

kétségtelenül korrekcióra szorulnak. A globalizált világban a külkereskedelem földrajzi vagy regionális struktúrájának ebben az értelemben a korábnál kisebb a jelentősége.

Ennek ellenére a jelek szerint a rendszerváltó országokban a „harmadik”, azaz a nem EU-országokkal való kereskedelmet túlon túl elhanyagolják – egyszerűen amiatt, hogy a külkereskedelem döntő része az egyes országokban meglepedett multinacionális vállalatok kezében van. Ennek a helyzetnek az utóbbi időben nemcsak az általános, hosszabb távon jelentkező negatívumai (duális gazdaságok létrejötte és fennmaradása, fokozódó társadalmi egyenlőtlenségek), hanem konkrét rövid távú veszélyei is előtérbe kerültek több tényező egyidejű jelentkezésével. Ezek: a világgazdasági dekonjunkció, a korszerű elektromos és gépipari termékek iránti kereslet földrajzi áttérődése Ázsiába, a kelet-európai valuták felértékelődése vagy esetleg a belföldi munkaerő drágulása.

Exportstruktúra és gazdasági fejlettség

Hasonló okokból vigyázni kell a gyártott vagy exportált áruk struktúrájából, vagy az export tényezőintenzitásából levonható következtetésekkel is. A magyar ipar és az ipari export közelmúltbeli gyors növekedéséről már tettünk említést. Ismét a *gépek és szállítóeszközök* a magyar export első számú árucsoportja. 2002-ben a teljes export 58,7 százalékát ez az árucsoport adta; a gépexport 89 százaléka a fejlett világ országaiba irányult, illetve más megközelítésben: a fejlett országokba irányuló magyar export 64 százalékát gépek tették ki.¹³ Ez óriási változás ahhoz képest, hogy a rendszerváltás előtt a magyar gépexport csaknem a fele a Szovjetunióba ment. Megszűnt a magyar export ama kétarcúsága, amikor az ország (akárcsak a hasonló helyzetben lévő többi KGST-ország) a Szovjetunióval való forgalomban korszerű iparstruktúrával rendelkező „fejlett országgént”, (legalábbis a statisztikák tanúsága szerint) modern gépek és berendezések exportőréként lépett fel, míg a Nyugattal való kapcsolatokban kevés jele volt a fejlettségnek; Magyarország inkább fejlődő ország benyomását keltette.

A teljes magyar exportban a géphányad nemcsak a megfelelő lengyel, szlovák vagy cseh mutatónál magasabb, hanem Olaszországnál vagy Németországnál, illetve a fejlett országok átlagáénál is. Külföldi elemzők értelmezték már oly módon a magyar exportban végbement új keletű strukturális változásokat, a fejlett technológiát megtestesítő termékek arányának a dinamikus exportbővülés közepette robbanásszerűen lezajlott növekedését, hogy az ázsiai tigrisek nyomában magyar tigris is megjelent a porondon,¹⁴ s hazai politikusok és közgazdászok lelkesen felkarolták ezt az értelmezési lehetőséget.¹⁵

Az ezredvég nagy ipari fellendülése Magyarországon stagnálás közeli állapotba toroklott, akárcsak az ipari (gép-) export tündöklése; ezért a nagyobb szerénység indokolt lett volna. Az ipari dinamika külfiacoktól való függősége éppen úgy nyilvánvaló volt

¹³ A külkereskedelem-statisztikai adatbázis alapján.

¹⁴ Olekszandr Movsuk (*Movshuk* [2000]) ukrán közgazdász összevetette például az európai és ázsiai poszt-szocialista országok, valamint néhány más felemelkedő kelet-ázsiai ország exportteljesítményét, különösen a technológiai szektorban. Arra a következtetésre jutott, hogy az OECD-országokkal folytatott kereskedelemben a nagyon magas műszaki színvonalú termékek (*high-high technology*) exportrészarányát Magyarországnak az 1993. évi 6,1 százalékról 1998-ra 25,6-re sikerült emelnie. Ez a poszt-szocialista országok közül (Kínát is beleértve) a legmagasabb arány, de jóval alacsonyabb, mint Kelet-Ázsia újonnan iparosodott országaiban. Ha a nagyon magas és a közepesen magas (*medium high*) műszaki színvonalú termékeket egyaránt bevonjuk a vizsgálatba, akkor a magyar teljesítmény (1998-ban 68,9, 1995–1998 középtértékét tekintve 58,7 százalék) Hongkongénál is jobb volt.

¹⁵ Soós [2002] elemzése jóval körültekintőbb. Megállapítja: „...Magyarország tekintélyes mennyiségű számítástechnikai, autóipari stb. exportjában a magyar hozzáadott érték aránya meglehetősen korlátozott; egyes területeken elért viszonylag magas áruk csak részben a magyar termelési (beleértve mérnöki stb.) teljesítmény jutalma... A magyar hozzáadott érték »árszínvonaláról« ezeken az exporttételeken belül nincse-

már a lendületes növekedés éveiben is, mint az, hogy a belföldi növekedést az exportfüggő ipar hajtja, s ha az ipari növekedés bármilyen okból lelassul, nincs olyan gazdasági ág, amely a GDP-növekedés hasonlóan robusztus hajtó erejeként a helyébe léphetne.

A gépkereskedelem kiemelkedő szerepe a magyar gazdaságban figyelemre méltó. Ám az exportnak a különböző termelési ágak (ágazatok) műszaki tartalma alapján történő hagyományos osztályozása egyre bizonytalanabb lábakon áll. A mai világban, elsősorban a magyar és a világelexportot egyaránt uraló multinacionális vállalatok globális termelési-összeszerelési hálózatai tekintetében a *high-tech* cikkek kimagasló részaránya az exportban bármilyen fontos és bármennyire jó benyomást kelt is, önmagában nem mutatója a hazai termelés általános műszaki színvonalának, az ország technológiai – vagy általánosabb értelemben vett – modernizálásának, a munkaerő képzettségének és mindannak, ami meghatározza valamely ország gazdasági fejlődésének a lehetőségeit. A gazdaságnak, illetve az exportnak jórészt a Magyarországon megletepillt multinacionális vállalatok hozdozta gyors, de instabil és egyenlőtlen fejlődése következtében nem zárható ki egy újfajta „kvázifejlett”, azaz a gazdaság tényleges fejlettségi szintjével összhangban nem álló gazdasági-külkereskedelmi struktúra (a hatvanas években Jánossy Ferenc által kimutatott kvázifejlettségi szindróma újabb változata) kialakulásának a lehetősége, ami – ha tartósnak bizonyul – hosszabb távon is megzavarhatja az 1997-et követő évek dinamikus gazdasági növekedésének fenntartását. A 2000 utáni lassulásban, a gazdasági feszültségek fokozódásában ezek a strukturális okok nyilvánvaló szerepet játszottak.

Hivatkozások

- JÁNOSY FERENC [1969]: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 806–829. o.
- KOPINT-DATORG [2002]: Konjunktúrajelentés. 4. sz. december, 84 o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 569–599. o.
- KÖVES ANDRÁS [1984]: „Implicit szubvenciók” és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 1235–1244. o.
- KÖVES ANDRÁS [1992]: *Central and East European Economies in Transition. The International Dimension*. Westview Press, Boulder–San Francisco–Oxford, 150. o.
- MARRESE, M.–VANOUS, J. [1983]: *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe. A Soviet Perspective*. Institute of International Studies. University of California, XXVIII + 254 o.
- MERRE... [1977]: Merre tart a Közös Piac? MTA Közgazdasági Információs Csoport. E–20, 36 o.
- MOVSHUK, O. [2000]: *Trade and Technology in Central-Eastern European and Asian Transition (1988–1998)*. Paper presented at the ICSEAD Workshop on Transition Economies, március 30–31.
- NYUGATI... [1977]: Nyugati értékelések a KGST-ről. MTA Közgazdasági Információs Csoport. K–23, 36. o.
- PIAZOLO, D. [2001]: *The Integration Process between Eastern and Western Europe*. Kiel Studies 310, Kiel Institute of World Economics, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, XVII + 178 o.
- RÉVAI [1915]: Révai Nagy Lexikona, XIII. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [2002]: *Az átmeneti gazdaságok EU-exportja nemzetközi összehasonlításban, 1993–2000*. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 1063–1080. o.
- UN ECE [2003]: *Economic Survey of Europe*. Prepared by the Secretariat of the Economic Commission for Europe, No.1. United Nations, New York–Genf, 178 o.

nek adataink, és ha lennének, sem lennének tőlük sokkal okosabbak a magyar hozzájárulás minőségének színvonalát illetően, hiszen itt nemzetközi, de ugyanakkor nagyrészt vállalatokon (nemzetközi nagyvállalatokon) belüli kereskedelemben alkalmazott árákról van szó.” Tigrisről tehát nincs, jöllehet Soós arra következtet, hogy „a feldolgozóipar tekintetében a minőségi érettség határa nem húzódhat az EU-tagországok és a nem tagországok (tagjelöltek) között.”